

תקציר: יחסי איראן ישראל 1948-1963: הפרספקטיבה האיראנית

מגיש: דורון יצחקוב

הנרטיב העוסק ביחסי איראן-ישראל היה נתון במעטה של חשאיות, ולא בכדי היה 'רב הסתום על הגלוי' בהתייחסות שיח המחקר לסוגיה זו. יחסים מורכבים אלו הושפעו תדיר מקשריה של איראן עם העולם הערבי, ממיקומה של איראן במערבולת הבין-גושית, ומהמציאות החברתית-פוליטית באיראן גופא. מחקר זה, המתמקד בשנים 1948-1963, בוחן את האופן שבו נטויות רקמת היחסים העדינה בין איראן המוסלמית (שיעית) למדינת ישראל, וחושף את גורמי היסוד שהיו מונחים בבסיסה. מלבד זאת, מתמקד המחקר בגורמים שהשפיעו על נקודת המבט האיראנית והניעו את מקבלי ההחלטות באיראן לקשור קשר עם ישראל, על-אף האתגר הכרוך בכך. המחקר מבקש לטעון, כי ביסוד היחסים ניצבה מדיניות איראנית אקטיביסטית, שראתה במערכת שיתוף הפעולה עם ישראל אמצעי לקידום ביטחונה ומעמדה האזורי של איראן.

חסיון המקורות שאפיין את השיח המחקרי הדיר את רגליהם של חוקרים ישראלים מעיסוק ביחסי איראן-ישראל, ואכן, שלושת העשורים האחרונים התאפיינו במיעוט מחקרים מפרי עטם של חוקרים ישראלים. חשיפת קשת מקורות בשפה הפרסית, שעליה נשען בין היתר מחקר זה, מאירה זוויות מוצלות וחושפת את רובדי הקשר השונים, ובכלל זה גם את הממד הביטחוני. השנים 1948-1963 הן 'השנים הנשכחות' ביחסי איראן-ישראל, וניתן אף להגדירם ככאלו שנדחקו לשולי המחקר ההיסטורי. התקופה הנחקרת היא לטענת המחקר התקופה המעצבת, אשר יצקה את תבנית היחסים שעליה התבססה מדיניות החוץ האיראנית (ביחס לישראל) גם בשנים שלאחר מכן. מחקר זה בוחן את דינמיקת היחסים בין השתיים לנוכח האירועים ההיסטוריים שפקדו את איראן ואת האזור. בלשון אחר, המחקר בוחן את ההקשר ההיסטורי ואת השפעתו על התמורות ביחסים, ומחבר לפיכך בין הטקסט לקונטקסט.

יריעת המחקר נחלקת לארבע מקטעי זמן נפרדים, הנבדלים ביניהם בשל החותם שהותירו על יחסי שתי המדינות. בד בבד יוצר המחקר חלוקה נושאית הבוחנת את מרכיבי הקשר השונים, ומנתחת את השפעתם על מכלול היחסים. הפרק הראשון דן בהתפתחות הקשרים למן הקמת מדינת ישראל ועד לעליית מחמד מצדק לראשות הממשלה. חלק זה בוחן את קווי מדיניותה של איראן עם הקמת מדינת ישראל במרחב המזרח תיכוני, ודן בסיבות שהובילו אותה להכיר בישראל, הכרה דה-פקטו. איראן, שאותותיה של מלחמת העולם ה-2 ניכרו היטב במצבה הכלכלי והמדיני, המתנינה לתוצאות מלחמת 1948 לשם גיבוש עמדתה ביחס לסכסוך הערבי-ישראלי. הישגי ישראל בזירה הצבאית כמו גם בתחומי החקלאות וההתיישבות לא נסתרו

מעניניהם של מקבלי ההחלטות, והיוו מרכיב במערכת השיקולים האיראנית. ההחלטה להכיר בישראל הכרה דה-פקטו (במרס 1950) מורכבת מעט יותר, וטומנת בחובה שיקולים אישיים ומדיניים כאחד. הפרק דן בהרחבה בהתרחשויות מאחורי הקלעים שהובילו את ראש הממשלה מחמד סאעד לתת את הסכמתו להכרה דה-פקטו ולאשר את פתיחת הנציגות בישראל. כמו כן, עוסק הפרק בהרחבה בשרשרת התגובות שגררה הכרה זו ובתפקיד החשוב שמילאה הקהילה היהודית באיראן שנאמדה באותה עת על כ-100,000 איש.

הפרק השני מתמקד בתקופה שבה החליטה איראן להלאים את תעשיית הנפט שלה (מאי 1951- אוגוסט 1953) וההשלכות שהיו לאירועי ההלאמה על יחסיה עם ישראל. תקופה סוערת זו החלה במאמץ לזכות בתמיכת מדינות ערב במאבק להלאמה, ולשם כך הכריזה איראן על סגירת הנציגות בירושלים והחזרת נציגה באמתלה של שיקולים כלכליים. אך כל אותה עת איראן לא חזרה בה מההכרה דה-פקטו בישראל, והותירה את סטאטוס היחסים בהגדרה מעורפלת כקלף מיקוח למקרה של היעדר תמיכה מצד מדינות ערב בעמדותיה. החזרת הנציג האיראני מירושלים לא סתמה את הגולל על ערוץ הקשר בין שני הצדדים. במרס 1952 הציעה איראן שתורכיה תשמש אפטרופוס לענייניה בישראל, אולם הצעה זו נדחתה על-ידי הצד הישראלי. חודשים אחדים לאחר מכן (יולי 1952) פנתה איראן לישראל בבקשה, שתתמוך בבחירתה כחברה זמנית במושב השביעי של מועצת הביטחון של האו"ם.

מחקר זה מבקש להוכיח, כי תקופת כהונתו של מצדק לא הייתה אחידה במגמתה, ואין לראותה כיחידת זמן מונולית שבה פסקו היחסים מלהתקיים, כפי שנטען על-ידי כמה חוקרים ממוצא איראני שפרסמו את מחקריהם לאחר התבססותה של הרפובליקה האסלאמית. בחלקה השני של תקופת ההלאמה (לאחר יולי 1952) גבר קצב המגעים בין איראן לישראל עקב אכזבתה של איראן מחוסר היענותן של מדינות ערב, ובעיקר מצרים, לרכוש נפט גולמי ממאגריה. אולם מעל הכול ניצבה העובדה, כי דווקא בעת כהונת מצדק נחתם הסכם מסחרי ראשון בין שתי המדינות שנודע בכינוי **הסכם הקלירינג** (או הסכם הסילוקין). ההסכם, שנחתם ביוני 1953 בין **בנק-י מלי-י איראן לבנק לאומי לישראל**, משמש הוכחה לאופן שבו התנהלה הדיפלומטיה האיראנית שנעה בשני ערוצים מקבילים: ההצהרתי והפרגמטי.

פרק נוסף עוסק בתקופת הזמן שמשתרעת מהפיכת אוגוסט 1953 (הדחת מצדק) עד למהפכת יולי 1958, שהביאה קץ על השלטון המלוכני בעיראק. בתקופה זו ידעו יחסי שתי המדינות התחממות הדרגתית, שמקורה בשינוי יחסי הכוחות באיראן גופא ובהחלטתה של איראן לנוע אל עבר המערב ולהצטרף ל**ברית בגדאד** (אוקטובר 1955). עם זאת, הגורם הדומיננטי שהוביל

את הקשר הביטראלי באותה עת היה המסחר בנפט. ביוני 1955 נחתם הסכם הנפט הראשון בין ישראל לחברת הנפט הלאומית של איראן (NIOC), שהביא לעסקאות נוספות שהפכו בהדרגה את איראן לספקית הנפט העיקרית של ישראל.

העיסוק בנרטיב יחסי הנפט מוביל בהכרח להתמקדות בניתוח הגורמים שהניעו את איראן להניח את יחסיה עם מדינות ערב על כף המאזניים, ולסחור עם ישראל חרף המחאות והאימים. מן הניתוח מוסקות מסקנות אחדות, שהבולטת בהן היא החתירה למדיניות עצמאית באשר לסחר בנפט ולהפחתת התלות בקונסורציום הנפט שהוקם באוקטובר 1954. יתרה מכך, המחיר ששילמה ישראל היה גבוה ממחיר השוק באותה עת, ולכך נוספה העובדה שישראל הסכימה לקנות את הנפט בתנאים מועדפים שתאמו את צרכיה של איראן.¹ מאוחר יותר החלה ישראל לשמש כנתיב לייצוא נפט איראני לשוקי אירופה, עובדה שהעלתה את האטרקטיביות של הסחר עם ישראל, וזאת, לנוכח המגבלות שהציבה מצרים על המעבר בתעלת סואץ וביטול התוכנית להנחת קו צינור הנפט קום-איסכנדרון.²

קשרי הנפט היו המרכיב המשמעותי ביחסי המדינות עד לשלהי 1957, אז החלו להתגבש הקשרים הביטחוניים. מאותה עת הפך הציר הביטחוני לערוץ הקשר העיקרי בהוראתו המפורשת של השאה. לא בכדי מוקדש חלק ניכר מהפרק האחרון (הדן בשנים 1958-1963) לנדבך הביטחוני, שנשא באחריות כוללת להובלת הקשרים והיה אמון, בין השאר, על קשרי הנפט, התרבות, החקלאות והמסחר. הסיבות שהניעו את איראן לפנות לישראל במטרה למסד את הקשר הביטחוני-מודיעיני מנותחות בהרחבה, כמו גם נדבכים שונים של שיתוף פעולה שקרמו עור וגידים לנוכח המאבק מול יריבים משותפים בזירה המזרח תיכונית ולנוכח האיום הסובייטי. הקמת בסיסים להפעלת סוכנים לאורך הגבול עם עיראק היא מרכיב אחד מני רבים שבהם שיתפו פעולה שתי המדינות.

ההכרה של איראן בחולשותיה המודיעיניות הניעה אותה לפנות לישראל לאחר שנחלה אכזבה משירותם של יועצי ה-CIA ושל ה-MI6, שתשומת ליבם הייתה נתונה למאבק הבין-גושי. בשונה מדרכן של המעצמות, נתפסה ישראל כבעלת יכולת לסייע לאיראן בהתמודדות עם אויבים מבית ומחוץ בלא שייתבע מחיר במונחים של התערבות בענייניה הפנימיים של איראן. ואכן, היקף שיתוף הפעולה התרחב משמעותית לאחר ההפיכה שהעלתה את עבד אל-כרים קאסם לשלטון

¹ ישראל הסכימה לקנות את הנפט לפי שער 'הערך הנקוב' (Posted Price) שהיה גבוה ממחיר השוק. בנוסף, תנאי האספקה היו על-פי מחיר FOB (Free on Board) המטילים את אחריות ההובלה על הרוכש.

² קו צינור הנפט קום-איסכנדרון היה אמור לשמש את איראן כנתיב מרכזי לשיווק נפט מתוצרתה לאירופה.

בעיראק. שינוי הלך הרוחות בעיראק וחדירתה של ברה"מ למרחב זה הייתה מושא לדאגה באיראן, והרחיבה את הקשר המודיעיני ואת הפעילות המשותפת לאורך הגבול עם עיראק. קשרי המודיעין תועלו גם לאפיק הצבאי ופעלו אז בשני ערוצים: א. ערוץ סאוא"כ - מוסד (סאוא"כ-הארגון למודיעין וביטחון של איראן). ב. הערוץ הצבאי. החל מתקופה זו עלה מספרם של מומחים ומדריכים ישראלים שהכשירו את מנגנוני הביטחון והצבא האיראני בתחומים שונים ומגוונים. המציאות המזרח תיכונית הציבה אתגרים משותפים שיצרו ממשק אינטרסים בין ישראל לאיראן. מצרים, שחרטה על דגלה מדיניות פאן-ערבית, סוציאליסטית ומהפכנית ותרה אחר מעמד של מנהיגה אזורית, הסתמנה כיריב משותף לשתי המדינות. באור זה ניתן לנתח את הפעולות המודיעיניות המשותפות והסיוע שהגישו איראן וישראל לאמאם מחמד אל-בדר, שתרמו לריתוקה של מצרים בתימן מספטמבר 1962. באופן דומה ניתן להביט על הסיוע המשותף שהוגש למיעוט הכורדי בעיראק למן העשור השישי של המאה העשרים. סיוע זה משקף נאמנה את האינטרסים ההדדיים של איראן וישראל, ששאפו להחליש את כוחו של יריב משותף.

במהלך המחקר נדונו בהרחבה תחומי יסוד אחדים שבתשתית ממשק הקשרים בין שתי המדינות. בין אלו בלטו בחשיבותם: הממד הביטחוני, הסחר בנפט, הסיוע החקלאי, מסחר וכלכלה, הסברה ותקשורת וקשרי תרבות ומדע. כאמור, ממד הקשרים החשוב ביותר היה התחום המודיעיני-ביטחוני-צבאי ששימש ציר מרכזי ביחסים החל משלהי 1957. בחינתו מעלה את המסקנה, כי שתי המדינות הפיקו תועלת זו מזו כתוצאה ממיסודו. איראן, בשל העובדה שסבלה מיכולת מוגבלת לאסוף מידע מודיעיני בזירה המזרח תיכונית ובמקרים רבים נסמכה על ישראל כמקור עיקרי - ולעיתים יחיד - לקבלת מידע על הנעשה במדינות שנתפסו כעוינות את איראן. יתרה מכך, איראן הפיקה תועלת רבה מהכשרת אנשיה על-ידי ישראל במגוון תחומים, מודיעיניים וצבאיים, שתרמו לחיזוק כוחה. מן העבר השני, איראן שימשה בעבור ישראל בסיס קדמי לפעולותיה המודיעיניות ודרך נוחה להגיע למדינות עימות, שעמן לא חלקה גבול משותף. ניתן אפוא לומר, כי שיתוף הפעולה הביטחוני שימש בעבור שני הצדדים דרך יעילה לחיזוק עוצמתן האופרטיבית מחד-גיסא ולהחלשת כוחו של היריב מאידך-גיסא.

בחינת ממדי הסיוע החקלאי מראה בברור, כי במקרה זה התועלת שהפיקה איראן גדולה מזו שהפיקה ישראל. ישראל פתחה את שעריה לפני איראנים רבים כדי לרכוש ידע במגוון רחב של קורסים והכשרות שהקנו ידע מעשי ותיאורטי כאחד. התועלת היחסית שהפיקה ישראל הסתכמה בכניסתם של חברות ישראליות לשוק האיראני כנגזרת מהסיוע שניתן. יתרה מזו, הסיוע שהגישה ישראל לאחר רעידת האדמה בקזוין משמש דוגמה לנכונות הישראלית לסייע בעת משבר. בהיעדר

יחסים דיפלומטיים נותבו הקשרים באמצעות ערוץ 'הדיפלומטיה התרבותית', המקבל גם הוא ביטוי במחקר. נתיב זה אפשר לסטודנטים ולמדענים איראנים להשתלם בישראל בתחומים שונים ומגוונים. ולא בכדי הכיר משרד החינוך האיראני בישראל כמדינה שבה זכאים סטודנטים איראנים ללמוד ולקבל מלגה על חשבון הקרן הפהלוית.

מחקר זה מבקש לטעון, כי תבנית היחסים 'הבלתי-רשמיים' שנוצקה בהתאם לרצונה של איראן נועדה למימוש הישגים עבודה, ללא הסיכון הכרוך בהעלאת דרג היחסים במישור הדיפלומטי. איראן זיהתה את הלהט הישראלי לסייע לה בכל תחום שנדרש מתוך תקווה, כי הסיוע יוביל לכינון יחסים דיפלומטיים מלאים. עקב כך, נקטה איראן מהלכים שהעניקו את התחושה שדרג היחסים יועלה בעתיד, אך דאגה להבליט את שאלת העיתוי בכל פעם מחדש. מלבד אלה, שימש ממד הקשר האישי מרכיב חשוב, ואולי חשוב מדי, ביחסי שתי המדינות. אכן, בזכות קשרים אלה נפתחו לפני ישראל דלתות רבות וחשובות במרחב הפוליטי האיראני, אולם מנגד העיב משקלם על תהליך רשמי וסדור המתנהל באופן רגיל בין שתי מדינות. התקופה הנחקרת מחלצת מתוכה מסקנה, כי יחסי איראן-ישראל היו תוצר של הדדיות אינטרסים, ובכך מפריכה במידה רבה את הטענה שהועלתה על-ידי חוקרים אחדים ממוצא איראני, שסברו שישראל היא זו שהפיקה את המרב כתוצאה ממיסוד הקשרים.